

կայ ընդունելու՝ որ նոյն իսկ վէպին Տնարին ստեղծած է նաեւ այս երկու թղթերը: Ասոնք իւր իսկ յօրինած կտորներն են այնպէս՝ ինչպէս Պոլսորոնի Թովհաննու վիպական կենսագրութեան մէջ եղած Թովհաննու թուղթը, եւ ուրիշ կտորներ: (Հմմտ. Հտ. Ա. էջ 217, Դոն. 2): Եւրոպէի յայտնի է որ այս վէպին դիւցազն էր Պաւլոս. ուրեմն հոս առջեւնին ունինք երեքմասնից հատուած մ'այն՝ կամ առ այժմ՝ ըսենք՝ որեւիցէ «Գործք Պաւլոսի» գրութենէ մը: Եւ որովհետեւ չի գիտեր Եփրեմ թղթոց ծագումն, կը ցուցնէ այս կրկին անգամ՝ որ շատոց աստուական «Առաքելոյն», մէջ մուտք գտած էին այս կտորներն, իսկ այն գիրքն՝ որմէ քաղուած էին ասոնք՝ անծանօթ էր Եփրեմի չըջանին:

«Եփրեմ իւր Մեկնութեան մէջ միմի տեղ մը՝ կ'ըսէ՝ թէ հերետիկոսաց քով ի գործածութեան էին անվաւերական Գործք-Առաքելոցներ, եւ նոյն իսկ հեթանոսներէն յօրինուած: Բայց այս արգելք չէ ընդդէմնելու՝ որ ուրիշ ժամանակ եւ տեղ նաեւ ուղղափառք աւելի մեղմ դատէին այս առաքելոց վրայ գրուած վէպերը, մանաւանդ եթէ անոնց բովանդակութիւնն ուղղափառ էր, ինչպէս էին այս «Գործք Պաւլոսի», գոնէ այս հատկութիւններէն հոստեղծ: Թէ այս «Գործք Պաւլոսի» ասորական Ռոջոյն վրայ բուսան՝ փաստ մը չունինք ընդունելու, մանաւանդ թէ չէ իսկ հաւանական. վասն զի այն ատեն՝ երբ այս հատկութիւններն ասորական աստուածաշնչի մէջ մտան, յունական Πράξεις Παύλου («Պաւլոսի Պաւլոսի») ասորածուած էին արդէն, եւ նոյն իսկ արեւելք մեծ ձոխութիւն ունէին: Նաեւ «Գործք Թեոփիլի» եւ Պաւլոսի՝ չենք կրնար հոս հաշուի առնուլ, եթէ ընդունինք անգամ՝ որ մեր այժմու ունեցածը նախնական բանաստեղծութեան կերպարանափոխութիւնն է: Վասն զի՝ «Գործք Թեոփիլի», Պաւլոսի պատմութեան մէկ միջադէպն է միայն. բայց որում վերջնոյս դիւցազն չէ Պաւլոս, այլ Թեոփիլ, եւ Պաւլոսի ու Կորնելիոսի թղթաւորութիւնն այս զրուցին մէջ պատահեց տեղ մը չունիլ: Ուրեմն կը մնան միայն այն Πράξεις Παύλου, զոր յիշած է Որոգինէս (Վասն Սկզբանց, Ա. 2.3.) եւ իւր ակնարկութենէն կ'իմանանք՝ որ նախաստուոր դատաստան մ'ունէր բոլոր նկատմամբ, եւ որ Պաւլոսիներէն կամ Եփրեմիոսէն եկած (Catal. Claron. ին մէջ (տես վերը՝ էջ 159) մէկ կողմանէ Հերմայի Հովմուրի եւ միւս կողմանէ

Պետրոսի Եպիստոլան, ուստի կէսանոնական՝ բոլոր մէջտեղ կը գտնուին, ինչպէս որ այսպիսի ընկերակցութեամբ կը գտնենք նոյնը նաեւ Եւսեբիոսի քով. (Պատմ. Եկեղ. Գ. 25): Բայց միայն առանց հակառակութեան վաւերական եւ կանոնական բոլոր մէջ չէին համարուիր (Պատմ. Եկեղ. Գ. 3): Արդ այս Գ. եւ Դ գործերու մէջ յունական արեւելից այնչափ յարգի գիրքն բոսամենային կը համապատասխանէ այն կէտերուն, զորոնք մեր այս հետազոտութիւնը կը պահանջէ այս ինքրական գրքին նկատմամբ, թէ իւր հնութեան եւ թէ ունեցած ձոխութեան կողմանէ: Դիրք մ'որ Դ գործուն ասորական Նոր-կտակարանին մէջ մուտք գտած, ամենէն ուշ գոնէ Եւսեբիոսի ժամանակ այն գիրքը պիտի ունենար, զոր ունէին Եւսեբի յիշած «Գործք Պաւլոսի», եթէ նախնաբար յունարէն գրուած էր: Դարձեալ ունէին այս «Գործք Պաւլոսի» այն պահանջուած ընդարձակութիւնն, զոր ունէր ամբողջ վէպն՝ գոնէ հայոյն պահած հատակ-տորներէս չափերով. վասն զի բոս Catal. Claron. եւ այլ աղբերաց (տես վերը՝ էջ 159, 396) սովորական Գործք Առաքելոցն իւր 1000 համար աւելի էին, եւ միայն 440 համար պակաս քան Հերմայի Հովմուր: Եւ երբորդ՝ հայերէն պահուած այս հատակտորոց նկարագիրը բուրովին համեմատական է յունական այն գրքին յարաբերական յարգին, զոր կը գտնենք բացատրուած Որոգինէսի, Եւսեբիոսի եւ Catal. Claron. ին մէջ: Այդ առարկան է այս «Գործք Պաւլոսի» գրութեան դէմ՝ իբրեւ հերետիկոսական բովանդակութիւն կամ ծագում ունեցող գիրք մը: Եւսեբիոս այն գիրքը կը գտնէ՝ ինչպէս ըսինք, այնպիսի բոլոր մէջ, որոնք բոս իւր կարծեաց անվաւեր են, եւ այս եւ իրենց նկարագրին կողմանէ իբրեւ Ս. Գործք մաս հաւանականութիւն կրող, բայց շատ մ'ուղղափառ քրիստոնէից քով յարգուած էին, եւ զորոնք բոլորովին կը գտնէ հերետիկոսաց յօրինած աւետարաններն եւ գործք-առաքելոցներէն: Մեր հայ հատակտորքն ուղղափառ եւ հակադասութեան են լինովին, այնպէս որ ասոնց շատ մը նախադասութեանց համար կրնար բռնկ Որոգինէս՝ թէ «բայց ասացեալ ինձ թուի այն բան, որ ի Գործք Պաւլոսի գրեալ գտանի» (Վասն Սկզբանց, Ա. 2.3.): Համեմատ են նաեւ այս կտորները զարգացման աստիճանին կող-

1 Աստիճան՝ այնպիսի բոլոր, որոնք հին ատեն ինքնոց չէին թէին, եւ թէ եւ իրենց վաւերականութիւնը հակառակութիւն կը կերէ, բայց նաեւ յարգ մը կը վայելէին շատերէն: Գ. Բ.:

մանէ այն մեծարդ կարծեաց՝ զոր պէտք եւք կազմել Որոգինէսէ մը ոչ արհամարհանալով յիշուած Անվանեալականի մը վրայ: Համեմատելով զաստիք առ Ղառոփիկեցի թղթիցն, եւ Պաւղոսի եւ Սենեկայ անուամբ գտնուած թղթակցութեան՝ կը տեսնենք որ Տայ Տատակոտորաց մէջ նիւթեր նշանակութիւն ունի եւ լաւ դասաւորուած է: Ի հարկէ այսպիսի իբր պատմութիւն լըյս տեսնող վէպի մը աստուածաշնչի մէջ մուտք գտնելն մեզի անբնական կ'երեւայ, բայց ոչ նոյնպէս Տնութեան Տամար, որ այս նկատմամբ շատ չափաւոր պայմաններ կը դնէր:

“Խնդիր չէ վերցընել այն՝ թէ Պորնթացացաց առ Պաւղոս եւ Պաւղոսի առ Սորնթացիս գրուած թղթերն յօրինելու գաղափարը ծնած է Ա. Վոր. Է. 1 եւ Ա. Վոր. Ե. 9 տեղերէն: Բոլորովին անշնորհ է ուստի Նփրեմայ ձիգն այս թղթերը մէկ կողմանէ այնպիսի ժամանակ մը դնել, երբ Սորնթոս գեռ չկար բրիտանական Տասարակութիւն մը, եւ միւս կողմանէ այս թուղթն առ Սորնթացիս գրուած կանոնական թղթերէն ետքը դնել: Այս վերջին կէտիս մէջ ինքն եւ եւ այլ ոմանք խաբուելով՝ կը կարծէին թէ այն կարգաւ որով կը գասուէն գրքերն իւր առջեւ ունեցած աստուածաշնչին մէջ, նոյն կարգաւ գրուած են նաեւ ըստ ժամանակագրութեան: “Գործոց Պաւղոսի” հեղինակն ունի անշուշտ առջեւն կանոնական թղթերը, բայց ոչ ասոնց վերջին կարգաւ: Հնարիչը փոյթ չէ տարած իբրեւ գիտնական՝ առ Սորնթացիս գրուած կանոնական առաջին թղթին մէջ եղած անխաբուութիւններէն իրեն գաղափար մը կազմել կորուսած թղթաց վրայ, այլ իւր բանաստեղծութիւնը հիմնած է միայն այս չորուցամաք իրականութեան վրայ՝ թէ Պաւղոս եւ Սորնթացիք իրարու երկու նամակ ալ յղած են, որ կորուսած են: Պաւղոս փիլիպպէ այց ելաւ Նախքան Սորնթոս գալը (Գործք. Աւար. ԺԶ. 12. ԺԵ. 5. Ի. 1—6.) եւ Մակեդոնիայէն գրեց Սորնթացաց (Բ. Վոր. Է. 5—Բ. 5.) ինչպէս նաեւ Սորնթոսէն Մակեդոնացաց. (Ա. եւ Բ. Թեոսաղ.) այս պատճառաւ ալ փիլիպպէ գրուեցաւ իբրեւ տեղի ուր Պաւղոս Սորնթացաց նամակն առաւ եւ պատասխան գրեց: Բ. Վոր. ԺԱ. 23 եւն (Հմմտ. իլլեմ. Ա. Վոր. Ե. 6.) տեղեցն հիման վրայ՝ դժուար չէր բաց ի այն բանարդեւութիւններ, զոր կրեց Պաւղոս ի փիլիպպէ կորնթական Տասարակութեան կազմուէն յառաջ (Գործք. Ա. ԺԶ. 23), ստեղծել նաեւ երկրորդ բանարդեւութիւն մ’՝Առաքելոյն նոյնպէս ի

փիլիպպէ... Անհանձարական չէր ղլմտիանոս իբրեւ նպիսկապոս կամ երեք Սորնթոսի ներկայացընել: Թարութեան վրայ գրուածը մասամբ Ա. Վոր. ԺԵ. տեղեցն վրայ յեցեալ է: Վերջապէս չեմ կրնար առարկութիւն մը գտնել այն կարծեանց՝ թէ այս թուղթը միջանկեալ պատմական կտորին հետ է միասին՝ մաս մ’էին այն “Գործոց Պաւղոսի”, որ Որոգինէսի օրով մատենագրական նորութիւն չէին, եւ ստուգիւ Բ. դարուն արդէն գրուած էին: Ասով կը մեկնուի նաեւ այն կապը, զոր (վերջ. էջ 596) տեսանք Սահմանագրութեան Առաքելոց եւ այս թղթաց մէջ: Այլ թէ այս թղթերէն՝ որ իբրեւ ուրոյն գրութիւնք տարածուելով՝ մտան աստուածաշնչի մէջ, յորում կրկին ընդունեցանք մենք զասոնք ի չայոց, այլ “Գործք Պաւղոսի” գրութեան, որուն մէջ կը խոսուէր անշուշտ Սորնթացաց թղթին ալ յառաջ՝ Սիմոնի եւ Սկիւրիոսի կամ Սկիւրիոսի վրայ, քաղած է այս անձանց վրայ եղած տեղեկութիւնը՝ Նախնական Սահմանագրութեան Առաքելոց, այսինքն՝ միայն ասորիներէն գտնուած “Վարդապետութեան” (Didaskalia) հեղինակը: Անշուշտ “Գործք Պաւղոսի” այն գրքերէն էր, որոնք Որոգինէսի դպրոցէն՝ ըլլալ Աղեքսանդրիայէն կամ Պաղեստինէն արդէն Գ. դարուն կամ Գ. դարուն սկիզբները Տասան Ատրուց: (Հմմտ. Հատ. Ա. էջ 386 եւն. 406 եւն.): Հաւելեալն մէջ եղած այս թղթերը ճիշտութիւն գտան, եւ Նոր-Կաթակոսի մէջ մտնելով՝ մնացին այնպէս, մինչեւ որ Պլեյստոս կամ “Պարզ” կոչուած թարգմանութիւնն ասորական եկեղեցւոյն տիրող աստուածաշունչն եղաւ. իսկ չայոց քով՝ շատ ետքն ալ պահեցին իրենց ճիշտութիւնը: Ասով կը մեկնուի նաեւ որ Յոյնք, որոնց քով ստեղծուած են թղթերս, ամենեւին չեն յիշեր զասոնք: Վասն զի շատ կարգացուած գրոց մաս մ’ըլլալով՝ իբրեւ ուրոյն գրութիւն չէին յիշուիր, եւ չէին ամենեւին կրնար այն նշանակութիւնն առնուլ, զոր առին Ատրուց քով, երբ վերախառն գրութիւնն քաղուած մասն անոնց աստուածաշնչին մէջ:

Այս տեղ կը ըմնայ հեղինակին գիտողութիւնը, որուն վրայ խօսինքն այժմու մեր նպատակէն դուրս է: Իբրեւ լուսաւորութիւն այն կտորին՝ թէ այս թուղթն եւ Սահմանագրութեան Առաքելոց գիրքը կապ ունին՝ յիշենք որ այս գիտողութիւնը յեցեալ է սա կէտին վրայ. “Արք

1 Zahn, էջ. 596: Հայ՝ Եփրեմ. Գ. էջ 116:

ումանք երկու եկին ի Կորնթոս, Սեմ անուն եւ Կլեմէնտ¹, եւն: Այս կտորին առթիւ հեղինակը կը գնէ սա ծանօթութիւնը². Սեմ եւ Կլեմէնտ միասին կը գտնենք Հեգեսիպպոսի քով (Եւս. Պտմ. Եկեղ. Դ. 22, 5). Սեմ. Առտ. Զ. 8 (Տոս նաեւ ասորիւն «Արագապետութեան» մէջ կայ) եւ 16 (Տոս Հէպ «Արագապետութեան» մէջ): Իսկ Սաղոն-իգնատիոսի առ Տրաղլ. 11 թղթոյն մէջ ուրիշ անուանք ալ կը յիշուին Սիմոն եւ Կղեովբուղոսի հետ, ինչպէս կը կոչուի Տոս փոխանակ Կղեովբուղոսի Հմմտ. Եպիփան, Հերետ. ԾԱ. 6 «Կղեովբուղոս» որ եւ Կղեովբուղոս: ՄատթէիանկատարՄեկնութեան մէջ (Ոսկերեան, Տրտ. Montfaucou, Զ. Զաւելուած, էջ 298) թարգմանիչը կամ օրինակողը Կլեմէնտ ըրած է: Ղեկիոսի՝ Յովհաննու Աւստին մէջ Կլեմէնտ կը գտնենք ուրիշ շատ տարակուսական աշակերտի անուան մը հետ որ է Ալփոբէոս. Հմմտ. իմ Acta Joannis, էջ ԿԳ. եւն, 225, 17: — Ուրիշ քանի մ'այսպիսի բուն բնագրին այլեւայլ մեկնութեան կտորները Տոս գնել աւելորդ համարեցանք³:

Ըստ նորագոյն տեղեկութեան մը՝ Ս. Պէտրոսի գաղղիացի գրած է Նորքոս Միլանի մասնաւորաբար ծ. դարու մէջ ձեռագրին մէջ այս Գ. Կորնթացոց թղթին նաեւ լատիներէն թարգմանութիւնը: Այս լատիներէն բնագիրը պիտի հրատարակուի հայ բնագրէն եղած գաղղիերէն թարգմանութեան մը հետ: Թարգմանութիւնն ի գլուխ հանած է Ա. Գարիէր հայերէնագէտն:

Հ. Յ. Յ.

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՊԱՏՄԱՌԹԻՒՆ ՊԱՌՔԱՊԻՆԵՑԻ
ՆԻ ՄԱՆՆԵՐԻՆ ԶԱՆ ԳԱՊԻՆԱՌԹԻՒՆ

2.

Պարսկական տրեւելում Հայոց կրօնական յաւիտեանքն ու սովորութիւնները¹:

(Ըրդիւն-ի-Բիւն Է-Բիւն)

Հայ եպիսկոպոսներ 1181 էն ի վեր եկեղեցական պաշտամանց մէջ լատինական թագ կը գործածեն, որպէս զի զանազանին վարդապետ-

ներէն եւ քահանայներն, որոնք եկեղեցական պաշտամանց ժամանակ որթողըս եպիսկոպոսաց թագը (սաղաւարտ) կը կրեն:

Արեւելեան Հայոց եկեղեցական հանգիստն որթողըս եկեղեցոյն հետ նոյն է, միայն թէ եպիսկոպոսներ չեն առնուր որթողըս եպիսկոպոսաց շուրջառն (sacros), այլ քահանայից գործածած շուրջառն:

Քահանայն որ Տէրեբէր կը կոչուի, պատարագի ժամանակ կը գործածէ «Ավաս», կոչուած ուսանոցն, որուն արտաքին կողմը 12 Առաքելաց պատկերը կայ, իրբեւ խորհրդական պատկեր իսրայէլի 12 ցեղերու: Խորանի վրայ քահանայն հողաթափի կը հագնի, բայց «Սուրբ Աստուած» էն յատուր միայն մոռնալով կը մնայ, եւ նաեւ զարդքն ու սաղաւարտը վար կ'առնու:

Արեւելեան հայ կրեւն ունի երկայն գէս, մօրուք եւ արեւելեան հանգիստ, որթողըսնուրու պէս:

Քահանայն գառու մէջ միայն այն ատեն կրնայ միասին երգել՝ երբ փրկոն ունի վրան: Կապոյտ փրկոն, որ հրամանաւ Կաթողիկոսին՝ Արքեպիսկոպոսին կը արուի, առաջին աստիճան պատուաւորութեան կը նկատուի. երկրորդ բարձրագոյն աստիճանն է ոսկի շղթայով կրծցալէ, երրորդ եւ ամենաբարձր աստիճանն՝ որ քահանայն մը կարելի է տալ, է մանուշակ թաւշայ եկեղեցական խոյր մը «Թասակ» կոչուած, ռումաներէն potcap կամ seufie.

Հայկական եկեղեցիք ճարտարապետութեան կողմէն ճիշդ որթողըս եկեղեցեաց պէս շինուած են, եւ երգէն հոն չունին. խորանն արեւելք ուղղուած է: Պատկերի որմը 3/4 մեզր բարձր կանգնուած սեղանը՝ չ'անջատեր եկեղեցիէն, այլ խորանին վրայ է, եւ այնչափ բարձր որչափ որթողըս եկեղեցեաց խորանի կողմական դռներն կ'ըլլան. սակայն խորանը շատ մեծ վարագոյրով մը կը ծածկուի: Եկեղեցեաց յատուր տախտակամած է եւ գործով կամ նմանօր ծածկուած. վասն զի հաւատացեալք քանի մ'աղօթից ժամանակ մոռնալով պէտք է որ մնան:

Պատարագիչ քահանայն իւր պատարագութեան ամբողջ շարքով եկեղեցոյ գաւթին մէջ, եւ կամ եթէ այլ չկայ, եկեղեցոյ քով սենեկի մը մէջ պիտի ննջէ:

Արեւելեան Հայք մեռնող Նշմանի կաթողիկոսէն կ'ընդունին:

Պաւլոսիայի եւ Կաթողից բովանդակ արեւելեան Հայերն Սուլափայի արեւելեան հայ

¹ Հայ. Եփրեմ. Գ. էջ 116:

² Շահ. էջ 596, ծ. 3:

³ Պարզ կը համարիր միւր որ բնագրեր Հնդկ-ի-Իսթապուլութեան առարած է նոյն ինքն Մեծագ. Կանայ-հանք նախ քան ամբողջ գրոց լոյս տեսնելը:

⁴ Հմմտ. «Հայրենիք», 1891, թ. 1:

⁵ Այս Գլխոյ սկզբներն, որ զուտ կրօնական է, ի բաց կը թողնուք: